

ראשון חוקרי המקדש*

רבי אברהם פורטלאונה ממטנובה (ש"ב-שע"ב) ראוי לכינוי 'ראשון חוקרי המקדש', משום שבחיבורו המופלא 'שלטי הגיבורים' (דפו"ר מנטובה שע"ב) אנו מוצאים לראשונה התייחסות והתמודדות רחבה ומעמיקה עם סוגיות סתומות רבות הקשורות להלכות בית הבחירה. בניגוד לפירושים המקובלים על התורה או על התלמוד או לחיבורים הלכתיים אחרים, אנו מוצאים כאן חיבור למדני המבוסס על חקירה באמות מידה אקדמיות. רבנו אברהם לא הלך בנתיב המסורתי הרגיל, אלא הצליח לגייס לעזרת ההבנה התורנית את כל העקרונות המתודולוגיים והידע המדעי שהיו קיימים בימיו, וכך יצר חיבור תורני הממזג בין תורה ומדע מאות שנים לפני שהמציאו את המונח "מדעי היהדות".

להלן כמה מאפיינים בולטים בשיטתו של רבנו אברהם:

א. רבנו אברהם הצליח להקיף ולהתמודד בחיבורו עם נושאים שונים ומגוונים הקשורים למקדש, כמו תוכנית מבנה המקדש וכליו, הקרבנות הראויים לעלות למזבח, בגדי כהונה, אבני החושן, סממני הקטורת, עצי המערכה, תפקידי הלויים ובהם שירה וזימרה ושמירה, סדר התפילות והקריאה בתורה ועוד נושאים רבים. בכל אחד מהנושאים בהם עסק הוא הפגין ידע ובקיאיות מעוררי השתאות - כך בתחומי הזואולוגיה, הבוטניקה, המינרולוגיה, המוסיקה, הרפואה, הטכנולוגיה ועוד ועוד. למעשה הוא הניח לפנינו חיבור אנציקלופדי רחב היקף, האנציקלופדיה הראשונה שנכתבה בענייני המקדש וכליו.

ב. מה הופך את רבנו ל'חוקר'? ראשית, רבנו אברהם היה בעל ידע נרחב בכל הספרות היהודית לדורותיה, ובהקדמתו הוא מנה כמאה מקורות תורניים בהם השתמש, החל מספרות חז"ל, הגאונים והראשונים ועד לחכמים בני תקופתו. אולם מקורות הידע שלו לא הצטמצמו לארון הספרים היהודי; הוא היה בקיא גם בכל מכמניה של הספרות הקלאסית היוונית, הרומית והערבית, ובספרות המדע

* על הספר 'שלטי הגיבורים' מאת רבי אברהם הרופא משער אריה [פורטלאונה] בענייני המקדש וכליו ועוד, ועל מחברו. הדברים כאן מעובדים מתוך דברים שאמרתי בערב עיון שנערך לרגל השקתה של המהדורה המתוקנת והמושלמת של הספר (עם מבוא, מקורות, ציונים, תרשימים, נספחים ומפתחות, ובתוספת הערות הגאון רבי אביגדר נבצל שליט"א) שיצאה לאור ע"י כולל "בית הבחירה" בכרמי צור ומכון שלמה אומן שע"י ישיבת שעלבים, במסגרת מפעלי מכון ירושלים (47+תשט עמ'). מהדירים: גדליה גינזבורג ויצחק אימס; עורכים: יואל קטן ודוד גרבר. ערב העיון נערך באולם שע"י בית הכנסת 'שרון' בירושלים, אור לד' ניסן תש"ע.

שהתפתחה בתקופתו. רבנו אברהם ניחן באחד מכלי המחקר החשובים ביותר, והיא ידיעת שפות. על פי עדותו בהקדמה הוא השתמש בחיבורו בעשר שפות נוסף ללשון הקודש: איטלקית, ארמית, גרמנית, בוהמית (=צ'כית), יוונית, לטינית, ספרדית, ערבית, פרסית וצרפתית. אל רבנו אברהם נחשפתי לראשונה במהלך מחקרי על סממני הקטורת, ומאז אני שב אליו כמעט בכל נושא הקשור לתולדות הטבע במקורות ישראל. עיון בדרכו בביאור זהות ה"צרי" ושאר הסממנים היא דוגמה מאפיינת, הממחישה את דרכו של רבנו אברהם כחוקר המקדש; ניתן לראות כיצד הוא אכן השתמש בפועל בשפות אלה על מנת לבאר את המונחים הנזכרים בספרות חז"ל ובספרות המאוחרת יותר.

ג. אחד מהמאפיינים של מחקר מודרני הוא ניתוח הנתונים באופן ביקורתי, ובלי משוא פנים. ואכן, לאחר שרבנו אברהם פרש בכל סוגיה את המידע ההלכתי ואת התשתית העובדתית, הוא בחן את השיטות השונות תוך כדי בדיקת היתכנותם, ולא היסס לבקר דעות אחרות. הוא אינו מביא רק דעות של ראשונים ומכריע ביניהם, אלא הוא מציג פעמים רבות סברות וחידושים משלו, ולעיתים קרובות הוא מבסס אותם על מקורות שאינם יהודים, כמו טקסטים יווניים קדומים. כך למשל הוא פותח את הדיון בעניין הקטורת (עמ' שלה): "והנה בפירוש סממני הקטורת נבוכו המפרשים כולם, זה אומר בכה וזה אמר בכה... לכן ניערתי את חוצני ויגעתי למצוא דברי חפץ... ועל כי הצרי הוא הראשון מהסממנים שהזכירו רבותינו ז"ל, עליו בראשונה בעזרת ה' אשים דברתי, ולא אסוג אחר מלקבל האמת ממי שאמרו"; ואז הוא מתחיל בציטוט דברים מאת דיוסקורידס היווני, גאלינוס הרומי, אבן סינא הערבי ואחרים, ודן בדבריהם, בנוסף כמובן לדיונו בדעות המפרשים המסורתיים. רבנו אברהם הולך אפוא בהשקפה שהתווה הרמב"ם שיש לקבל את האמת ממי שאמרו, גם אם מדובר בחכם מחכמי אומות העולם.

בערך 'צרי' הוא מצטט בהרחבה מדברי היוונים, ומתרגם ללשון הקודש בפעם הראשונה קטעים נבחרים מהספרות הקלאסית, מתיאופרסטוס, דיוסקורידס, פליניוס, סטראבו ועוד, ואף מהספרות המדעית של ימיו, למשל מהמונוגרפיה שכתב על האפרסמון גדול חוקרי הטבע בימיו פרוספר אלפין. רבנו הבין עד כמה חשוב המידע הזה להבנת דברי חז"ל, וכך למשל התייחס לדברי סטארבו, שחי בשלהי בית שני (עמ' שלט): "אך דברי סטראבוני אולי יהיו יותר קרובים אל דברי רז"ל, ומיוסדים על האמת עצמו". הוא הראשון מבין החוקרים שהוכיחו במחקר מקיף, מבוסס ומוצק את הזיהוי של הצרי עם הבלזם או האפרסמון, כדעת רבן שמעון בן גמליאל וחלק מן המפרשים, והוא אף ביקר, אמנם בלשון מכובדת ומלאת יראת כבוד, את דבריהם של מפרשים שלדעתו פנו למחוזות רחוקים מן האמת. כחוקר אמיתי רבנו אברהם אינו יודע רק להשיג על אחרים, אלא הוא מוכן גם לקבל ביקורת, וספרו למעשה עבר תהליך המכונה באקדמיה "רפרנטורה": הוא שלח את טיוטת ספרו לכמה מרבותיו (עמ' ר), ולאחר שקיבל את הערותיהם תיקן והוסיף בהתאם.

אין ספק שאת יצירתו של רבנו אברהם יש לראות על רקע ההוויה שבה צמח - כבן למשפחת רבנים ורופאים איטלקיים, ועל רקע תקופת הרנסאנס והתפתחות מדעי הטבע באוניברסיטאות באירופה בכלל ואיטליה בפרט. הבשורה שמביא עמו רבנו אברהם אינה רק בחיבור עולם המדע לתורה, בכך קדמו לו אחרים, אלא בקביעת הגבולות של "חוקר יהודי". הצירוף הזה של מחקר, מדע ויהדות אינו פשוט; לצד חקירה עצמאית וביקורתית נדרשת אמונה חזקה בתורת ישראל והכרת סמכותם של חכמי ישראל לדורותיהם, אולם לא פחות מזו נדרשת ענוה גדולה. והנה רבנו במקומות רבים, כמו בעניין כיפת הירדן, משתף את הקורא בהתלבטויותיו, ומוצא את הדרך להביע את גישתו בסגנונו המיוחד (עמ' שעז): "כי הנה קשה עלי מאוד הדבר הזה, ולא אבוש לגלות את חרפתי, כי הנני הולך תועה זה ימים רבים בשדה הסכלות והמבוכה, ולא ידעתי אנה אפנה לעזרה... כי אין דעתי מתיישבת עלי לעמוד במה שכתבו גאוני עולם עליה, כמו שהם רש"י, בעל הערוך, והכלבו, וזולתם ז"ל. ואני ח"ו לא באתי לחלוק על רבותי, כי תורה לעולם אבקש מפייהם, ואם קבלה היא - אקבל כל דבריהם בסבר פנים יפות כמוטל על כל אשר בשם ישראל יכונה. אמנם אם הרשות נתונה להשיב לפעמים על דברי חכמים, עד שמתוך הוויכוח יתברר האמת, אענה אף אני חלקי, ואולי מתוך סכלותי - כאור השמש יזרח חכמתם. ולנפשי על כל פנים ינעם לשתות תמיד מים מבורם ונוזלים מתוך בארם, ולא אטה מעולם ימין ושמאל מדבריהם, כי מלאכי ה' צבאות הם". רבנו אברהם מאמץ סגנון דברים זה מפירושו של אבן עזרא (שמות כה, ה בעניין מקורם של עצי השיטים למשכן), ולאחר הצהרה כה ברורה באמונת חכמים הוא יכול להשיג על דברי הראשונים, ולומר כחוקר אמוני (שם): "לכן חובה עלי להודיע לכם, קודם כל דבר, שבעל הערוך במחילה מכבודו טעה בדברי האמבר"ה, ואתרעם אחרי כן עלי ועל גודל סכלותי כי לא יכולתי לעמוד על דעת רש"י ז"ל הואיל כי דבריו הם זרים וחוף ממנהגו מכל וכל, עד כי שלא יסבלם הדעת ישר".

רבנו אברהם, כחוקר אמיתי, פורש את כל הדעות בפני הקורא, ואף שלעיתים הוא מציג דעה ביקורתית שונה - הוא אינו משליט את דעתו אלא מניח לקורא להחליט. כך הוא מסכם את פתיחת הדיון בעניין כיפת הירדן (עמ' שעח): "ואתם עם כל זה לא תעזבו מקור מים חיים שהם דברי הגאונים הנזכרים, לחצוב לכם בורות נשברים והיא דעתי הקצרה אשר לא תכיל מי החכמה והתבונה, ולא אומר (רחמנא ליצלן) קבלו דעתי, שהם רשאים ולא אני".

רבנו אברהם אינו רק סתם חוקר יהודי אלא בעל מודעות עמוקה לעמו ולארצו, ורגש זה עולה ומתפרץ כאשר הוא עוסק בגידול הצרי. הצרי, הוא האפרסמון, נחשב בימי בית שני לצמח הבושם היקר ביותר בעולם, והוא גדל באופן מבוית אך ורק בארץ יהודה, בעיקר ביריחו ובעין גדי. לא בכדי הציע רב יהודה, שארץ ישראל היתה חביבה עליו (ברכות מג, א), לברך ברכה יחודית לריח האפרסמון: "בורא שמן ארצנו". היהודים התמחו בגידול האפרסמון ובטיפוחו, ואת מלאכת הפקת הבושם הם שמרו בסוד. הדרישה לבושם האפרסמון בשווקי העולם העתיק מחד, והשליטה

היהודית בגידולו מאידך, רק הגבירה את המוניטין שלו. האפרסמון הפך יותר מכל לסמלה המסחרי של ארץ ישראל היהודית. מעורבותה של האימפריה הרומית בענייני הארץ בשלהי בית שני, והכמיהה של היהודים לחירות, נקשרה באופן ישיר לגידול האפרסמון. ההיסטוריון הרומי פליניוס מספר שבמהלך מרד היהודים ברומאים ביקשו היהודים להשמיד את מטעי האפרסמון לבל יפלו בידי אויביהם, ומלחמה קשה ניטשה על כל שיח ושיח. יתירה מזאת, את שיח האפרסמון, שהיווה את סימלה של ארץ ישראל, נשאו הרומים אחרי מלחמת החורבן בתהלוכת הנצחון ברומי, יחד עם היהודים השבויים; באופן זה ביקשו הרומאים להמחיש את שליטתם ביהודים, בנכסיהם ובסמליהם. פליניוס ממשיך ומספר בגאווה כיצד האוצר הרומי משתלט על מטעי האפרסמון ומפתח אותם. רבנו אברהם מצטט את דבריו, ובשלב זה לא יכול היה להתאפק, והוסיף (עמ' שמו): "הנני כותב בדמע את דברי האיש הזה, כדי שיהיו לנו לכאב אנוש בזכירת חורבן ירושלים, שתבנה במהרה בימינו אמן".

לאחר מכן ממשיך רבנו אברהם לצטט את פליניוס בהרחבה (לא לפני שהוא מכנה אותו בשפה בלתי-אקדמית בשם "רשע"), והוא מביא בשם דיוסקורדיס ופליניוס שיטות שונות לבדיקת הזיופים שנעשו בעבר לשרף של האפרסמון. והנה בשנים האחרונות זיכני הקב"ה, ביחד עם ידידי ד"ר דוד אילוז, לבדוק את הצמח המזוהה ע"י רבנו עם האפרסמון, והתברר לנו שהשיטות שהוא מזכיר הן אכן יעילות; בדיקת הצמח גילתה שחריצתו גורמת להפרשת נטף נוזלי ונדיף בעל ריח מיוחד, שלא ניתן לאוספו כגושי שרף מוצק כמו את שרף המור והלבונה, ולכן הוא נקרא ביוונית, כמו שכתב רבנו אברהם (עמ' שלו), בשם "אופובלזמוס", שפירושו הבושם הנוזלי. ראוי לציין שרבנו אברהם (עמ' שמג-שדמו) מצדד בשיטת הרמב"ם והשו"ע שהשימוש העיקרי באפרסמון היה בעצה של העץ, שהיא הפחותה באיכותה, ולא בשרף עצמו האיכותי יותר, והסביר נכונה שמבחינה טכנית אכן לא ניתן לשחוק את הנטף הנוזלי שלו כפי שזה נעשה בשאר הסממנים.

רבנו גם לא השלים עם הרעיון שהצרי, סמלה של ארץ ישראל, נעלם ממנה, וקיווה לימים שהוא יחזור לצמוח בארצנו; וכך כתב (עמ' שפז): "אין להאמין שכבר אבד וגווע הצרי מן העולם, כי הנה כל מה שהוציאה הארץ במצות ה' בששת ימי בראשית מהאילנות והעשבים והבעלי חיים הם קיימים ברצונו תמיד... ועל כי הארץ במצות ה' הוציאה אילן הצרי בימי בראשית, דבר גלוי ומפורסם הוא שתחזור גם כן להולידו ולהצמיחו פעם אחרת בארצנו הקדושה כשירצה ה', ויהיה לנו למשמרת בעבור פיטום הקטורת שנקטיר במצוותו במקדש העתיד אחרי ביאת משיחנו שיבוא במהרה בימינו אמן". כאמור, הקב"ה זיכני לעסוק באופן מעשי בגידול האפרסמון, ובקרוב אנו מקווים לחשוף כמה מצפונותיו; כך שאוכל לומר שחזונו של רבנו אברהם על סף הגשמה, ואולי גם זה מסימני הגאולה המתקרבת.

אין ספק שכחוקר המקדש הקדשים רבי אברהם פורטלאונה את זמנו. במידה רבה האסכולה הלמדנית והמחקרית של רבנו אברהם אפינה תמיד את יהדות איטליה,

שהיתה ידועה ברוחב אופקיה (בעיקר בענף הבלשנות, שגם בו נמצאים בספר פרקים ארוכים וחידושים רבים). מאוחר יותר תנועת ההשכלה הביאה עמה התפתחות רבה בכל ענפי המדע, ואולם בד בבד התנערה מכל המוסכמות המסורתיות, ובכללם מהמסגרת הדתית והאמונית. תהליך זה גרם בפועל לנתק בין תורה ומדע; חוסר האמון הדדי והיעדר דו שיח ענייני יצר חומת איבה הבנויה ממשקעים רבים, ובתהליך זה יצאו כל הצדדים נפסדים. שינוי משמעותי במגמה זו, שילוב של קודש ושל חול על טהרת הקודש, ניתן לראות כבר בדורנו, ובאופן סמלי פרסום המהדורה הזו במסגרת 'מכון ירושלים' הוא דוגמה לכך. השיטות והכלים שבהם השתמש רבנו בחקר ענייני המקדש מקובלות היום כדבר שכיח ומתבקש גם בחוגים הרבניים שאינם קשורים לחוגי האקדמיה; רבנו אברהם הוכיח שתורה ומדע יכולים לצעוד יחדיו.

רבנו אברהם מספר בסוף ספרו (עמ' תרכד) שלאחר שלקה בשיתוק בגיל 63 היה מוטל במיטתו ומושבת מכל מעש במשך תשעה חודשים, ובזמן זה הוא פשפש במעשיו והגיע למסקנה שחולי זה נפל עליו משום שכילה את מרבית ימיו בענייני חולין חסרי תכלית כמו פילוסופיה ולימוד שפות וחכמות חיצוניות (נוסף לעיסוקו ברפואה), ואז הוא החליט לשוב בתשובה ולכתוב את החיבור שלפנינו. אולם למעשנו נוכחנו כיצד הוא גייס את כל הכלים והמידע שהוא רכש באותן שנים שחשב שביטל לריק - לטובת חקירת התורה וענייני המקדש, ואין תיקון גדול מזה. זמן קצר לאחר הדפסת הספר בשנת שע"ב, לפני כמעט ארבע מאות שנה, נפטר לבית עולמו רבי אברהם משער אריה בן שבעים שנה; אשריך רבנו אברהם שיצאה נשמתך בטהרה.

לסיום ברצוני לברך את כל העוסקים במלאכה שהוציאו תחת ידם את המהדורה החשובה ומאירת העיניים של הספר החשוב הזה 'שלטי הגיבורים', לרבני כולל 'בית הבחירה' בכרמי צור ו'מכון שלמה אומן' שע"י ישיבת שעלבים, ובראש ובראשונה לעורך הספר הרב יואל קטן שטרח כה רבות לקדם את הוצאתו לאור.

כל דבר שעתידי להיות בפועל יש לו מציאות בכח עוד לפני התגלותו בפועל, ומציאות ה'בכח' מציאות גמורה היא. ומפני זה מרגישים הצדיקים תמיד את העונג והשמחה וההשפעה הרוחנית שעתידיים לבוא, כי מציאות העתיד שישנה בכח היא אשר נותנת להם כח וסיפוק לעמקי נשמותיהם הטהורות... ועל כן 'כל המתאבל על ירושלים זוכה ורואה בשמחתה', שעל ידי שהוא מרבה געגועיו אל העתיד המזהיר הוא מצטייר היטב בדמיונו הטהור, וצופה בו בבהירות גדולה, וזוכה להיות מושפע מכל המון ההשפעות שעתידות לבוא בעולם, ורואה ראייה שכלית בשמחת ירושלים. וכל מי שמצטייר לפניו את קרבת הגאולה - הרי הוא באמת קרוב אליה. ומכאן הטעם מה שהפליגו חז"ל בלימוד בנין העתיד - שכן מה שמצטייר אצלו בנין העתיד הרי זה עצמו בנין בית המקדש בכח המדמה, שגם זה הוא מציאות גמורה.

הגרי"מ חרל"פ זצ"ל, 'מי מרום' פרק נו